

скарби її фразеологічного фонду, порівнюючи особливості ментальностей, що передаються мовними одиницями рідної та іноземної мови, дозволяють швидше та повніше сформуванню необхідний рівень комунікативної компетенції в іноземних здобувачів вищої освіти. Формування вторинної мовної особистості в параметрах мови й культури – це сучасна лінгвометодична інтерпретація взаємодії мови й культури, що відображає нову

систему цінностей і дає змогу по-новому моделювати процес навчання іноземних здобувачів вищої освіти з позицій лінгвокультурології як парадигми наукового знання.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в докладному аналізі національно маркованої фразеології, розгляд якої може бути застосований під час вивчення української або російської мови як іноземної.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика : учебное пособие. Москва : Академия, 2004. 336 с.
2. Жигалкіна Ю.М. Вторинна мовна особистість у контексті міжкультурної комунікації. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*. 2017. С. 36–39. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/movoznavstvo/2017/294-282-7.pdf> (дата звернення: 17.07.2021).
3. Задко Т.П. Переклад арабських фразеологізмів з національно-культурним компонентом. *Науковий журнал львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*. 2018. № 3. С. 96–100. URL: http://philologyjournal.lviv.ua/archives/3_2018/21.pdf (дата звернення: 17.07.2021).
4. Садовой М., Бялик В. Фразеологічна картина світу vs. мовна картина світу в сучасній лінгвістиці. *Наукові записки*. 2019. Вип. 175. Серія: Філологічні науки. С. 112–115.
5. Соломаха А.В. Концепт «вторинна мовна особистість» в теорії та методиці навчання іноземних мов. *Вісник психології і педагогіки*. 2013. Випуск 13. URL: http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_13 (дата звернення: 16.07.2021).
6. Якобсон Р. Итоги IX Международного конгресса лингвистов. *Новое в зарубежной лингвистике*. 1965. Вып. IV.
7. Ясин Али Мухаммед. Национально-культурное своеобразие лексико-фразеологических единиц в русском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. Днепропетровськ, 2014.

УДК 81'37:81'373.7

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.17-1.4>

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ «ГРАНИЧНІСТЬ ДОВКІЛЛЯ»

SEMANTIC STRUCTURE OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE MEANING “ENVIRONMENTAL BORDERLINES”

Купіна І.О.,

orcid.org/0000-0003-3009-1604

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри теорії і методики викладання філологічних дисциплін у дошкільній,

початковій і спеціальній освіті

Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Важливим у цій науковій розвідці є опис сутності такого складного явища, як фразеологічна семантика. Так, досліджувані фразеологічні одиниці виявляють семантичну спрямованість на людину та навколишнє середовище.

У статті досліджено фразеологічні одиниці української мови із семантикою граничності доквілля. У фразеосемантичному полі виокремлено фразеосемантичну групу фразеологічних одиниць із семантикою граничності доквілля, проаналізовано фразеосемантичні блоки та фразеосинонімічні ряди. Наведено результати семантичного та структурного аналізу досліджуваних одиниць.

Мова і культура існують у тісній взаємодії, оскільки мова є не тільки вербальною пам'яттю доквілля, але і його інтерпретатором, бо профілює особливі межі, зокрема внутрішній світ людини, менталітет народу, природу. Це чітко простежується у семантиці фразеологізмів, усебічне вивчення яких із урахуванням максимально доступної методології розкриває таємниці людської свідомості. Незважаючи на величезну кількість робіт, пов'язаних

із фразеологічним фондом мови з позицій різного інструментарію, стійкі вирази за своєю суттю є невичерпним джерелом знань. Дослідження враховує антропоцентричну спрямованість лінгвістики. Завдяки такому підходу з'являється змога описувати значення фразеологічних одиниць із урахуванням лінгвокультурного досвіду.

Сучасна фразеологічна наука характеризується достатньою розробленістю проблеми фразеологічного значення, що містить семантичну структуру фразеологізмів, організованість фразеологічного складу, взаємодію семантичних і граматичних властивостей фразеологізмів.

Семантика фразеологічних одиниць зацікавлює специфікою їхнього виникнення та комплексною організацією значення. Мета дослідження – виявити елементи фразеологічного значення (внутрішню форму, образність, умотивованість), установити їхні характерні особливості, взаємозв'язки та взаємозалежність. Ці питання є актуальними, оскільки вчені ще не дійшли єдиного трактування сутності компонентів фразеологізмів і їхнього місця у семантиці. Представлена методика семантичного аналізу фразеологічного значення, виділені моделі його структурної організації.

Ключові слова: категорія граничності, фразеологічні одиниці, фразеосемантичні групи, фразеосемантичні блоки, фразеосемантичні поля, довілля.

It is important to describe the essence of such a complex phenomenon as phraseological semantics, as the studied phraseological units reveal their semantic conjugation to people and the surrounding environment.

This article examines the phraseological units of the Ukrainian language with the semantics of borderline environment. In the phraseosemantic field the phraseosemantic group of phraseological units with the semantics of boundary environment is specified, the phraseosemantic blocks of the phraseosynonymic series are analyzed. The results of semantic and structural analysis of the studied units are presented.

Language and culture have a close relationship because language is not only a verbal memory of the past, but also its interpreter, as it defines specific interfaces, in particular the inner world of people, the mentality of the people and nature. This is clearly seen in the semantics of the phraseology, a study of which with the maximum available methodology reveals the mysteries of human conscience. Despite the large number of works related to the phraseological stock of the language from the point of view of various tools, the stand-alone expressions are an inexhaustible source of knowledge. The study takes into account the anthropocentric orientation of linguistics. This approach makes it possible to describe the meaning of phraseological units from linguistic and cultural experience.

Modern phraseological science is characterised by the sufficient development of the problem of phraseological meaning, which includes the semantic structure of phrases, the organisation of the phraseological structure, and the relationship between semantic and grammatical properties of phrases.

The semantics of phraseological units attracts scientific interest due to the specificity of their origin and complex organization of meaning. The goal of the research is to find out the elements of phraseological meaning (inner form, figurativeness, motivation), to establish their features, interrelations and interdependence. These issues are relevant, as scientists have not yet come to a unified interpretation of the essence of these components and their place in the semantics of phraseology. The authors present the methodology of semantic analysis of phraseological meaning, models of its structural organization.

Key words: boundary category, phraseological units, phraseosemantic groups, phraseosemantic blocks, phraseosemantic fields, environment.

Постановка проблеми. Одиниці мовлення, які найбільш часто використовують для вербального опису сфери сприйняття довілля, завжди знаходяться у центрі уваги лінгвістів. Тема навколишнього середовища належить до найбільш нейтральних, але водночас віддзеркалює визначені універсальні та загальні уявлення людини про будову й особливості функціонування світу, що, на думку О.О. Селіванової, є «способом засвоєння світу людиною – герменевтичним колом від самого себе до себе й екстраполяцією цього кола на довілля» [2, с. 83]. Наявність у носіїв різних мов і культур тих чи тих специфічних знань, оцінок, відчуттів відображається у вербальних засобах, серед яких за частотністю показові фразеологічні одиниці (далі – ФО) на позначення світу людини та навколишнього середовища.

Навколишній світ – це не тільки сукупність природних умов, а ще й те, що створено руками людини внаслідок діяльності за багатовікову історію. Відомо, що у 90-ті рр. XX ст. серед головних сфер дослідження мовних одиниць на першому місці була політика, потім – мас-медіа й Інтернет, тоді як на початку

нового століття інноваційні мовні процеси на лексико-семантичному рівні найбільш активно проходять у тих галузях, які перебувають під впливом таких мікросоціальних чинників, як інформаційна революція та пов'язані з нею радикальні зміни, а також економічні перетворення, проблеми навколишнього середовища, зокрема втручання людства у природу. Наприкінці XX – на початку XXI ст. сфера довілля виявилася актуальною й у мовознавстві. Зміни у суспільстві стосовно розв'язання екологічних проблем вимагають уточнення, поглиблення чинних наукових понять і зумовлюють вибір мовних одиниць для позначення сучасних реалій життя. Необхідність вивчення номенів сфери навколишнього середовища викликана розвитком екологічної свідомості людства та змінами у суспільстві.

У межах сучасних номінативно-комунікативних досліджень виконуються роботи, у центрі уваги яких перебувають питання про особливості лінгвокреативної діяльності людини, вербальні механізми її адаптації до навколишнього середовища і шляхи та способи відображення останнього за допомогою різнотипних мовних одиниць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сьогодні у мовознавстві актуалізовані різні дослідження ФО, зокрема напрацювання вітчизняних і зарубіжних мовознавців, а саме: В.М. Білоноженко, Л.А. Булаховського, В.В. Виноградова, Ю.О. Гвоздарьова, І.С. Гнатюк, В.С. Калашника, Дж. Лакоффа, О.П. Левченко, Л.А. Лисиченко, П.О. Редіна, Л.Г. Скрипник, В.М. Телії, М. Тернера, В.Д. Ужченка, М.М. Шанського та ін.

Важливим для створення цілісного уявлення про українську мовну картину світу є вивчення різноманітних її фрагментів, у т. ч. й тих, які активно вербалізуються за допомогою фразеологізмів, ретельно розглянуті фразеологічні засоби експлікації простору та часу (П.О. Редін), волі (О.О. Яцкевич), пам'яті (Я.В. Купіна), граничності (І.О. Купіна), смерті (О.В. Омеляненко), заможності (Т.М. Князь), мовчання (Н.Д. Коловоротна), виховання (О.В. Ткаченко), котрим присвячено окремі дисертаційні роботи.

Постановка завдання. Для того, щоб глибше розібратися в суті проблеми, доречно звернутися до визначення поняття «навколишнє середовище». Навколишнє середовище, або довкілля, – усі живі та неживі об'єкти, що існують на Землі або в деякій її частині (наприклад, навколишнє середовище країни). Цей термін містить декілька ключових компонентів: 1. Одиниці рельєфу, які функціонують як природні системи без значного людського втручання, зокрема всі рослини, тварини, скелі тощо, і природні явища. 2. Універсальні природні ресурси та фізичні явища, що не мають чітких меж, наприклад, повітря, вода та клімат, а також такі, як випромінювання, електрична напруга й магнетизм, що є результатами людської діяльності [1].

Мета роботи полягає у виявленні особливостей вербалізації феномену «граничність» у фразеологічному корпусі української мови з огляду на його системну організацію, зокрема у ФО зі значенням «граничність довкілля».

Поставлена мета зумовила виконання таких завдань: з'ясувати наукову сутність поняття «граничність»; здійснити структурно-семантичний аналіз фразеологічних сегментів зі значенням «граничність довкілля»; побудувати структурно-семантичні моделі зазначених фразеологізмів.

Виклад основного матеріалу. Коли говорять про захист довкілля, мають на увазі збереження сприятливого середовища для існування живих істот у всій повноті біологічного різноманіття. Діяльність людини не повинна призводити до критичного порушення біологічного світу, бо в цьому середовищі жити людині.

У статті «граничність» розуміємо як функціонально-семантичну категорію, що характеризує межі людського буття у просторово-часових і кількісно-якісних відношеннях, які відображені у ФО.

В українській мові є значна група ФО на позначення людини та навколишнього світу у фразеологічній вербалізації граничності. Увесь фактичний матеріал (32 ФО зі значенням стану довкілля) можна поділити на блоки за семантичним критерієм, визначивши ієрархію інтегральних і диференційних сем у структурі ФО. При виділенні фразеосемантичного блоку (далі – ФСБ) ФО, що входять до складу фразеосемантичної групи (далі – ФСГ), урахуємо дві семи – «граничність» і «стан довкілля». ФСБ містять фразеосинонімічні ряди (далі – ФСР), об'єднані інтегральною семою «стан довкілля». Підґрунтям для визначення одного із блоків «час доби» стали семи «граничність» і «природні явища». Зазначений блок представлений ФО зі значенням «зовсім нічого не видно» та ФО зі значенням «надзвичайно видно». Це утворення становить синоніміо-антонімічний блок, оскільки складається з опозиційних ФСР з ідеограмами «дуже темно» – «дуже світло».

У межах ФСП «граничність» виокремлюються ФО зі значенням «граничність довкілля», що утворюють сегменти, які представлено різними категоріальними типами одиниць.

Адвербіальним фразеологізмам властиве загальне категоріальне значення – прислівникова семантика. Ці фразеологізми характеризуються повною відсутністю морфологічних парадигм і виконують у реченні функції обставини. До складу адвербіальної групи аналізованого сегмента входять ФО різних семантичних блоків:

1. «Гранично темно»: *хоч в око стрель* – «зовсім нічого не видно, дуже темно» [3, с. 697], *хоч око виьми* – «зовсім нічого не видно» [3, с. 74], *хоч око вибий* – «зовсім нічого не видно» [3, с. 74], *хоч очі повиколюй* – «зовсім нічого не видно» [3, с. 74], наприклад: *На землю злізла ніч. Хоч в око стрель тобі, так темно надворі* (П. Гулак-Артемівський); *Ніч була темна-претемна, хоч око виьми* (Легенди); *Свисни ще раз, бо темно, хоч око вибий* (Мирослав Ірчан); *Темно, хоч очі повиколюй* (М. Номис).

2. «Гранично світло»: *хоч голки збирай* – «дуже, надзвичайно видно» [3, с. 257], *хоч голки вибирай* – «дуже, надзвичайно видно» [3, с. 257], *як на долоні* – «дуже добре, чітко, виразно» [3, с. 214], наприклад: *Ніч яка, Господи! місячна, зоряна: Ясно, хоч голки збирай* (М. Старицький); *А ніч, як день, хоч голки вибирай, ані шелесне ніщо, собаки й ті замовкли, поснули* (Дніпрова

Чайка); *Із куреня видно було долину як на долоні* (Панас Мирний): ССМ 1 «хоч + субстантив + дія» = «нічого не видно», ССМ 2 «хоч + субстантив + дія» = «дуже видно».

Семи «граничність» і «стан атмосферного повітря» організовують ФО в синонімо-антонімічний блок «температурна характеристика погоди», що складається з опозиційних ФСР з ідеограмами «низька температура повітря» – «висока температура повітря». Зазначений синонімо-антонімічний блок також належить до адвербіальної ФСГ:

1. «Гранично холодно»: *хоч вовків гони* – «дуже холодно» [3, с. 160]. *Ішов з сіней холод: у хаті хоч вовків гони!* (Панас Мирний). Раніше на вовків полювали собаками. Спочатку звіра із хачів, з очерету, із плавнів, лозняків треба вигнати на чисту рівну місцину. Цим займалися гончаки – вони йшли по сліду, принохувалися, підіймали звіра та виганяли його. Гончак, ідучи по сліду, подавав голос. І мисливець далеко чув, де зараз гонять вовка, а найкраще чути голос гончака у сильний мороз.

2. «Гранично жарко»: *спека, як у печлі* – «дуже жарко» [3, с. 679], *варом варить* – «дуже жарко» [3, с. 50], наприклад: *На подвір'ї спека, як у печлі* (М. Коцюбинський); *Звісно літо, варом варить, дух займається* (М. Кониський).

В українській мові лексема «вар» має декілька значень: *сильна спека, жара, духота; розжарене, гаряче повітря; окріп; кількість для варіння на один раз; згущена варінням смола*. У російській мові *вар* – *окріп, варити, варення, варь* – *сонячна спека*. Саме слово «*var*» сягає індоєвропейського **uer* (*yer*) «горіти, спалювати», що трапляється у багатьох індоєвропейських мовах. Відповідно тавтологічний фразеологізм *варом варить* означає вищий ступінь спеки, своєрідну граничність явища.

3. «Гранично задушливо» – це стан довкілля із жарким, перегрітим повітрям, спертим, бідним на кисень, з антропогенним забрудненням: *Робітники нарobili шуму. У хаті ставала щораз більша задуха, як у печлі, від людських тіл, диму й одягу, пересяклої вогким повітрям ранньої весни* (Марко Вовчок), а також часто пов'язаний із тим, що у якому-небудь приміщенні душно від цигаркового диму. Про це йдеться у контексті, одні ФО – *до сизої імлі, до сивого туману* – безпосередньо координуються з такими словами, як «накурити», «напалити»: *Ми, можна сказати, знаходимося в сизій імлі тютюнового диму, курить половина дорослих чоловіків, їх намагаються наздогнати жінки. Це катастрофічно!* (3 газети), а інші – в окремому контексті – *хоч сокиру вішай*: «немає чим дихати, дуже душно» [3, с. 113], наприклад:

Дим стояв у залі, хоч сокиру вішай (І. Нечуй-Левицький); *Прибирайте зі столу свої люльки та недокурки. І вікно відчиніть. Диму ж, хоч сокиру вішай* (В. Кучер).

У межах синонімо-антонімічного блоку «температурна характеристика погоди» наявні ФО, які характеризуються структурою речення: *мороз із-за плечей бере* – «комусь стає холодно, хтось починає мерзнути» [3, с. 406], *холод пробирається до самих кісток* – «комусь стає холодно, хтось мерзне» [3, с. 407], *кров у жилах стигне* – «дуже холодно» [ФСУМ, кн.1, с. 314], *мухи хекають* – «дуже жарко, спекотливо» [3 с. 412], наприклад: *Мороз брав з-за плечей, і мерзли ноги* (3 газети); *Холод, здається, пробрався вже до самих кісток* (І. Багмут). *Ух, холодно! Аж кров у жилах стигне* (3 газети); *«Ох і спека! Ох і пече! Асфальт репається, мухи хекають»*, – *торохтіло радіо...* (3 газети).

Метафоричні фразеологізми *холод пробирає / проймає до кісток (від голови аж до ніг), кров у жилах стигне* окреслюють фізичний стан, який охоплює все тіло людини внаслідок впливу на неї сильного холоду, іноді – переляку, несподіванки.

До адвербіальної ФСГ входять ФО синонімо-антонімічного блоку «звук довкілля», що складається з опозиційних ФСР з ідеограмами «відсутність будь-яких звуків» і «сукупність великої кількості різноманітних звуків»:

1. «Гранично тихо»: *чутно як муха летить* – «дуже тихо» [3, с. 773], *як у вусі* – «дуже тихо» [3, с. 141], *хоч маком сій* – «дуже тихо» [3, с. 365], наприклад: *Всюди тихо, хоч маком сій. Ми спустилися на узлісся, тихо, як у вусі, і ніде ані душі*. (Г. Кирпа); *Народ, що досі переговорювався, зразу замовк-затих, чутно було, як муха літала* (Панас Мирний); *У хаті стало так тихо, хоч мак сій, тільки голос Марини роздавався, передаючи слова пісні, та перо, записуючи, бігало-скрипіло* (Панас Мирний).

Фразеологізм *тихо, хоч мак сій* виник через дрібноту макового насіння, яке сіяли звичайно у безвітряну погоду.

2. «Гранично шумно»: *на всі заводи* – «дуже сильно кричати» [3, с. 241], наприклад: *«Слухайте мене, – кричав Уласович, на усі заводи, – адже я сотник!»* (Г. Квітка-Основ'яненко).

ФО блоку «звук довкілля» належать до дієслівної ФСГ: *здійняти галас* – «дуже голосно кричати» [3, с. 174], *підняти гвалт* – «дуже голосно» [3, с. 186] (*гвалт* – галас, безладне звучання багатьох голосів), наприклад: *Пенеєсевичі, чорнопіднебенні ендеки...сторонництво гене-*

рала Сікорського – всі ці сторонництва змагалися поміж собою, хто **здійме** більший галас (П. Загребельний); *Онися вибігла на город і підняла гвалт* (І. Нечуй-Левицький).

До парадигматичного ряду ФО із загальним значенням граничності навколишнього світу входять і деякі ФО зі специфічним набором сем. Унаслідок цього вони не здатні вступати у синонімічні й антонімічні зв'язки з іншими членами ФСС «граничність доквілля». Кожна з них містить одиничні для аналізованої парадигми семантичні диференційні ознаки, що зумовлює їхню смислову своєрідність: *зчинити бучу, закрутити веремію, зчинити шарварок, здійняти хай* – «дуже голосно» [ФСУМ, кн. 1, с. 187] (*буча* – сварка, колотнеча; великий крик, шум, галас, шарварок, веремія), наприклад: *Він таку здійняв бучу, що увесь Петроград заговорив* (І. Цюпа); *Таку варемію закрутить, хоч з хати тікай* (М. Добровольський); *Аж усміхнувся парубок, уявивши, який там зчинився шарварок після його втечі, як лютує Саламур, креше громи на свою невдатну сторожу* (О. Гончар); *В однім селі такий випадок прийшлося нам зустріти: на цвинтарі зчинили хай старі, дорослі, діти* (І. Воскресенко): ССМ 1 «дієслово + субстантив» = «дуже голосно».

До ФСС «граничність стану доквілля» належить порівняно невелика кількість ФО різноманітних як за формою, так і за дистрибуцією. Людина, котра знаходиться у цьому середовищі, організовує й перетворює його згідно зі своїми уявленнями, потребами та бажаннями.

Тому часто буває нелегко вирішити питання, до якої з ФСС доцільно віднести ту чи ту ФО, тобто «граничність стану доквілля» чи «граничність стану людини», «граничність інтенсивності дії» чи «граничність виявлення якості». Типова

у цьому розумінні адвербіальна ФО *до біса*, яка координується зі словами різних частин мови, у різних контекстах: *до біса* – «багато, безліч»: *Качви тієї й справді в Інгульській заплаві було до біса* (О. Сизоненко); *до біса* – «дуже, занадто, надзвичайно»: *Леонтій Леонтійович – людина статечна, розумна і до біса хитра* (П. Кочура); *до біса* – «уживається для вираження категоричного небажання мати справу з ким-, чим-небудь, терпіти когось, щось»: *Не вперше їй чути від чоловіка: збудую канал і більше не буду... кину до біса, кладовищом або завгаром піду* (О. Гончар).

Отже, ФО зі значенням «граничність доквілля» – значна група, що постає у вигляді системних блоків зі своїм внутрішнім членуванням: уявлення про граничність як універсальне поняття пов'язане з уявленням про якість і кількість, простір і час, швидкість руху, фізичний і психічний стан людини. Деякі одиниці мають унікальну, специфічну мотивацію, зумовлену образним уживанням.

У межах ФСП «граничність» виокремлюється сегмент «граничність доквілля», представлений різними ФСС (адвербіальною – 21 ФО, дієлівною – 7 і групою ФО, які характеризуються структурою речення – 4).

Висновки. Проведене дослідження фразеологізмів зі значенням «граничність доквілля» у межах означених аспектів є лише частиною ґрунтовного опису фрагменту фразеологічної системи. Об'єктом подальших розвідок у цьому напрямі повинен стати аналіз концептуальної основи цієї системи.

Аналіз ФО, що вербалізують поняття граничності, передбачає подальше наукове дослідження фразеологізмів, пов'язаних із розвитком українського суспільства, боротьбою за збереження природи, станом доквілля взагалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
2. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології. Психокогнітивний та етнокультурний аспекти. Черкаси : Брама, 2004. 275 с.
3. Фразеологічний словник української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 2003. 1104 с.